

¹² Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії // Там же. — С. 138—139.

В цьому контексті звернемо увагу на неспроможність сьогодні досить поширеного іменування М. Грушевського першим президентом Української Народної Республіки. По-перше, Конституція УНР не передбачала такої посади. По-друге, у звітах про засідання Центральної Ради 29 квітня 1918 р. нічого не говориться про вибори М. Грушевського президентом. По-третє, знаючи моральні принципи голови Центральної Ради, неможливо уявити, щоб він — один з авторів Конституції — в перший же день її схвалення вдався до грубого порушення Основного закону. Думається, М. Грушевському більше б імпонувала слава батька Конституції УНР, ніж сумнівне з юридично-правового боку президентство.

¹³ Конституційні акти України 1917—1920 рр.: невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 74.

¹⁴ Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії // Там же. — С. 159.

¹⁵ Винниченко В. Відродження наші. (Історія української революції марець 1917 р. — грудень 1919 р.) — К. — Відень, 1920. — Ч. II. — С. 89.

Обігнаниця була розроблена Міністерством внутрішніх справ 1918 р. Оскільки її текст маловідомий, наводимо його повністю: “Я, нижчепідписаний, даю цю прилюдну урочисту обігнаницю, що буду вірно служити Українській Народній Республіці та її Верховній Владі, покладені на мене Правительством обов'язки служби буду виконувати з повним напруженням сил, чесно і сумлінно, керуючись лише благом Народу і Республіки та Законами її, не жалиючи життя для своєї Батьківщини, всяку довірену мені по службі таємницю берегти; державне майно оберігатиму і на свою користь нічого проти служби й обігнаниці не робитиму”. (Науково-довідкова бібліотека Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України. Фонд листівок, № 13864).

В. М. БОЙКО (Чернігів)

Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р.

Протягом 1917 р. в Україні відбулося декілька виборчих кампаній. Міські вибори, що проводилися згідно з постановою Тимчасового уряду від 15 квітня, передували всім іншим і стали першими демократичними виборами на теренах Російської держави, у складі якої перебувала Україна. Вже ця обставина робить їх унікальними. Крім того, міські вибори відіграли роль своєрідної технічної підготовки для населення гігантської країни, яке в абсолютній своїй масі не тільки не вміло за допомогою демократичних інституцій впливати на владу, а навіть не знало, як голосувати. Вибори, які проводилися за пропорційною системою, були своєрідним соціологічним опитуванням. Щодо його якості, правда, були великі сумніви у сучасників. Серед численних листів до О. Ф. Керенського є лист В. Д. Імшенецького, який зазначав: “Адже помилки, обман виявляться і прийде розчарування і контрреволюція. Надаючи виборам значення показника, ви можете і помилитися”¹. Справді, серйозні порушення виборчого законодавства, а головне, сама динаміка розвитку ситуації в країні не дозволяють зробити за підсумками виборів однозначних висновків про вплив тих чи інших партій.

Для України міські вибори стали першою серйозною перевіркою українського руху на здатність конкурувати з російськими партіями. В умовах, коли відбувалося встановлення реальної державної влади Української Центральної Ради, українським партіям було вкрай необхідно зайняти міцні позиції в думках, забезпечивши підтримку діям УЦР на місцях.

Попередні дослідники радянської доби (І. Курас, Ю. Терещенко, В. Крижанівський)² зробили однозначний висновок про слабкість українських партій в містах. Це узагальнення ґрунтувалося головним чином на підрахунках Ю. Терещенка по 67 містах, згідно з якими за українські партії і блоки проголосувало 7,6 % виборців, в тому числі за списки Української соціал-демократичної робітничої партії і Української

партії соціалістів-революціонерів — 6,5 %, за Українську партію соціалістів-федералістів — 1,1 %³. Новітній дослідник О. Мельник вважає ці результати певним успіхом, на відміну від попередників. Не маючи на меті піддавати сумніву висновок останніх, треба зазначити, що в їх оцінці слабо враховані регіональні особливості, не було зроблено спроби порівняти досягнення українських партій в різних за розмірами містах. Крім того, до цього часу, як правило, не враховувалися позапартійні українські списки, що, на наш погляд, не є правильним: маніфестація свого українства в умовах 1917 р. вже була ознакою партійності. Не враховувалися голоси, що були подані за українські партії в разі їх вступу в блок з російськими. Запропонована стаття ґрунтується на даних виборів по 105 містах і містечках України. Досліджуються лише питання блокової тактики українських партій та їх досягнення за результатами кампанії.

Успіх партій на виборах значною мірою залежав від визначення союзників. Для українських партій на той час існували дві принципові можливості: тактика єдиного національного блоку на базі вимоги надання Україні національно-територіальної автономії, федеративної перебування Росії та українізації деяких сфер міського життя або угода з близькими за ідеологією російськими партіями. Перехідне положення займала тактика українського соціалістичного блоку.

Позиція УЦР щодо можливості безпосередньої її участі в міських виборах фактично визначилася 3 травня. В той день І. Чопівський доповідав на комітеті УЦР про утворення в Києві бюро у справі виборів до міської думи і просив “справу проводити під прапором Центральної ради”⁴. Однак підтримки у керманічів УЦР доповідач не отримав. М. Грушевський та В. Винниченко заявили, що “Центральна рада як парламент не може накладати марку і брати на себе ініціативу в цій справі. Цим повинна зайнятися міська українська рада”⁵. Можна зрозуміти їх: Центральна Рада дійсно перебувала на шляху трансформації з суто українського представницького органу в установу парламентського типу. А тому безпосереднє керівництво українськими організаціями під час виборів виглядало б більш ніж дивним. У даному випадку маємо зіткнення двох підходів до розуміння ролі УЦР. Жодного разу ні комітет УЦР, ні вона сама не поверталися до справи міських виборів. Не можна сказати, щоб вибори УЦР не цікавили: інформаційне бюро збирало дані про хід кампанії, постійно вимагало від інструкторів на місцях займатися муніципальними справами, багато хто з відомих діячів УЦР безпосередньо брав участь у виборах. І все ж таки рішення УЦР мало, певною мірою, негативні наслідки: відчувалася відсутність загальноукраїнського координуючого центру.

Не можна сказати, щоб провідні українські партії зайняли чітку позицію в блоковій політиці. Квітнева конференція УСДРП спеціально питання про міські вибори не розглядала. Але резолюція про об’єднання з РСДРП, відкинувши можливість самого об’єднання, наголошувала на необхідності порозуміння як з окремими есдеківськими фракціями (більшовиками і меншовиками), так і з іншими соціалістичними групами на базі визнання ними національної програми взагалі і українських вимог зокрема. Водночас резолюція про блоки під час виборів до Установчих зборів не виключала можливості підтримки “кандидатів тих соціалістичних і буржуазних груп, які, поруч з загальнодемократичними, визнають національну програму і тактику УСДРП”⁶. Отже, на початку квітня визнавалася можливість блоку з українськими лібералами. Вочевидь, потрібна була деталізація стосовно міських виборів. Однак ІV з’їзд партії був скликаний 30 вересня, коли кампанія вже закінчилася⁷. На початку вересня конференція УСДРП в Катеринославі висловилася за необхідність скликання всеукраїнського з’їзду фракцій УСДРП в органах місцевого самоврядування, керівництво партії

погодилося.⁸ В принципі, за такої ситуації роль координатора повинний був взяти на себе ЦК. У другій половині червня бюро ЦК УСДРП розповсюдило анкету для з'ясування стану справ своїх філій на місцях. На двадцятому, останньому, місці стояло питання про міські вибори⁹. Факт, на наш погляд, досить красномовний.

Не набагато кращим було становище в УПСР. Партія, що тільки-но заявила про своє існування, відразу зіткнулася з внутрішнім розколом на ліво- і правобережців. Питання, пов'язані з улагодженням внутрішнього конфлікту, відсунули на другий план всі інші, часом дуже важливі. Так, ні червнева конференція, ні I і II з'їзди партії спеціально тактику в муніципальній кампанії не розглядали¹⁰. Щоправда, на конференції виникла полеміка між прибічниками спілки з російськими партіями і, відповідно, рішучого розриву з лібералами (Л. Ковальов) та тими, хто вважав таку спілку сумнівною внаслідок ворожого ставлення росіян до українського руху (М. Шраг)¹¹. В підсумку конференція прийняла резолюцію, в якій, зокрема, зазначалося, що в питаннях здобуття національно-територіальної автономії України "УПСР повинна ввійти в блок з УСДРП та в порозуміння з соціалістичними партіями на Україні, щоб вони не йшли всупереч національним домаганням УПСР"¹². Резолюція старанно обходила питання взаємовідносин з правими українськими партіями. В той же час лівобережці на власній крайовій конференції виступили за рішуче відмежування від українських лібералів, "не допускаючи жодних блоків та спільних виступів з ними"¹³ як з представниками буржуазних партій. Врешті-решт ні блокове, ні будь-яке інше питання не зруйнували в 1917 р. єдності УПСР, однак вже сама наявність внутрішнього розколу робила можливими неузгоджені дії різних філій УПСР під час міських виборів. Додамо до цього, що, на думку М. Ковалевського, партія виняткову увагу приділяла селу, майже не звертаючи уваги на місто¹⁴.

УПСФ, як і попередньо розглянуті партії, окремо питання про блок під час муніципальної кампанії не розглядала. Опосередковано на червневій конференції це зробили О. Шульгин та С. Єфремов. За словами О. Шульгина, "є у житті людському основа етична, національна та інші, котрі дають змогу стати понад класовою ворожнечею"¹⁵. Нібито безпосереднє запрошення до утворення національного блоку, однак не все так просто. В доповіді С. Єфремова "Загальнополітична тактика" знаходимо побоювання "захватницьких тенденцій, які кінець кінцем можуть розбити українські сили"¹⁶ — явний закид в бік українських соціалістів. УПСФ, на думку С. Єфремова, піде разом з "партіями, групами і націями, що ставлять ті самі завдання й простують до тих же ідеалів..."¹⁷. Залишалось незрозумілим, чи відповідають цьому критерію українські соціалісти, чи їх революційність і класовість робили блок з ними неможливим. Взагалі, не названа жодна партія як потенційний союзник українських лібералів. Можемо лише стверджувати, що ідеологічні засади УПСФ та тупівські традиції робили есефів природними прибічниками об'єднання на міських виборах всіх українських сил.

Наведені підходи провідних українських партій до утворення національного блоку на виборах робили перспективу останнього дуже проблематичною. УСДРП і УПСР в умовах загального захоплення соціалістичною фразою необхідно було довести свою ідейну чистоту. А це вимагало розриву з лібералами, нехай і лівого гатунку в особі УПСФ. Не було повної ясності і у відносинах УСДРП і УПСР. Хоч остання і висунула гасло блоку з УСДРП, однак терміну "український соціалістичний блок" ніде в рішеннях вищих органів обох партій не зустрінемо. Натомість українські соціалісти бажаною для себе вважали угоду з російськими за умови задоволення останніми українських національних вимог. Зрив такої домовленості відкривав перспективу утворення

українського соціалістичного блоку. Підсумовуючи сказане, мусимо визнати, що єдиної блокової тактики українські партії напередодні муніципальних виборів не виробили.

Рішення керівних органів партій мають універсальний характер, вони не можуть враховувати всіх обставин їх втілення в життя. Тому звернемося до розгляду стану справ на місцях.

Як правило, на першому етапі кампанії українські ліберали за допомогою міських українських рад чи подібних об'єднуючих організацій пропонували утворити національний блок. Так, в Києві 29 квітня товариство "Праця" закликала представників всіх українських організацій на мітинг у Педагогічний музей для вирішення передвиборчих питань¹⁸. На цих зборах було обрано бюро (або комісію) у справах виборів у складі І. Чопівського, П. Пожарського, М. Стасюка, О. Плюща, М. Орла, С. Драгоманова¹⁹. В комісію увійшли представники різних політичних напрямків, але провідну роль відігравали ліберали. Збори доручили комісії порозумітися у справі міських виборів з УЦР та провести вибори до міської української ради, яка повинна була об'єднати всі українські партії і організації на міських виборах²⁰.

В Одесі спробу створити національний блок зробив комітет на чолі з С. Шелухіним, що об'єднав практично всі українські організації міста²¹. На своєму засіданні 30 травня комітет зобов'язав всі українські організації і партії міста, що входили до його складу, підготувати список кандидатів для утворення з них спільного списку²².

В Полтаві філія Української радикально-демократичної партії зробила спробу утворити національний блок, спираючись на раду поступових українських партій²³, в Херсоні ліберали намагались зробити центром передвиборчого об'єднання "Українську хату"²⁴, в Вінниці — Союз подільських українців²⁵, в Чернігові — Союз автономістів-федералістів²⁶, в Черкасах — товариство "Праця"²⁷. Подібні спроби мали місце і в інших містах, але результат був, здебільшого, негативний. Справа в тому, що значна частина українських соціалістів вважала для себе спілку з лібералами неприродною.

Так, згідно з доповіддю Л. Чикаленка, київський комітет УСДРП погодився взяти участь у міській українській раді. Однак на партзборах 30 травня йому опонував М. Порш. На думку останнього, українські есдеки ні в якому разі не повинні були брати участь у названій організації, бо це означало національно-політичне блокування, тоді як УСДРП мала вести класову роботу. Врешті-решт збори прийняли компромісну пропозицію В. Винниченка: делегатів до ради надіслати, але розглядати її як об'єднання організованого українського громадянства, а не як блок на виборах²⁸.

В Одесі національний блок був розколотий через вимогу філій УСДРП і УПСР виключити з переліку кандидатів УПСФ несоціалістів, тоді як остання наполягала на включенні рядових непартійних українців²⁹. В Херсоні філії українських соціалістів не влаштував безпартійний та національно-культурний характер "Української хати" як можливого виборчого об'єднання³⁰. В Полтаві українські соціалісти відмовилися від створення національного блоку, мотивуючи це необхідністю єднання за класовим принципом, тобто з російськими і єврейськими соціалістами³¹. В Катеринославі радикал-демократи не могли розраховувати на блок з УСДРП через свою несоціалістичність³². В Харкові українські ліберали у відповідь на пропозицію створити організаційний комітет, який повинен був об'єднати всі українські організації міста, почули, що українська соціал-демократія "не хоче йти за невеликою купкою буржуїв"³³. Більше того, наприкінці квітня місцева філія УСДРП за порадою ЦК вирішила бойкотувати ліберальну газету "Рідне слово", звинувативши її у боротьбі з соціалізмом³⁴.

Ясна річ, що за таких умов про створення національного блоку не могло бути і мови. У Вінниці на початку муніципальної кампанії місцевий український соціаліст пояснював необхідність утворення партосередків УСДРП і УПСР так: "Український рух настільки поширився, що обмежуватись загальними лозунгами не можна", "крім того треба було одмежувати себе од буржуазних елементів, які всю увагу звертали лише на національний рух, а соціальним питанням надавали мало значення або трактували їх в дусі кадетів"³⁵. В Ромнах на партзборах УСДРП 6 червня перемогла позиція, відповідно до якої партія повинна була вступити в блок з соціалістичними партіями, "а ні в якому разі з буржуазними, хоча б і українськими"³⁶. Аналогічне рішення філія УПСР прийняла в Лубнах³⁷. В Черкасах український соціалістичний блок відмовив лібералам в праві ввійти до свого списку, звинувативши у несоціалістичності і буржуазності³⁸.

Однак не можна казати, що взагалі тактика національного блоку знала поразки. Наприклад, відомо про існування подібного списку в Севастополі (отримав 3 місця в думі — 4,22 %) ³⁹. В Житомирі був створений список "української групи" на чолі з есефом Ф. Кравченком (отримав 2102 голоси — 8,2 %) ⁴⁰. Щоправда, паралельно деякі українські соціалісти балотувалися по списках відповідних російських партій, але блоком це назвати важко ⁴¹.

Вдалося уникнути розколу українського руху на муніципальних виборах у Чернігові. Місцева громада автономістів-федералістів досить довгий час об'єднувала всі українські сили міста. Український есер В. Елланський зазначав на зборах громади 30 квітня: "Коли народові погрожує якийсь ворог, коли є спільна мета, то всі партії об'єднуються під одним гаслом..." ⁴². За свідченням більшовика М. Мурінсона (квітень), "існують (в місті) українські соціал-демократи, які працюють, однак, разом з українською буржуазією" ⁴³. Такий підхід зробив можливою мобілізацію всіх українських організацій міста навколо списку на чолі з відомим українським діячем, одним з засновників УПСФ І. Шрагом. Українців підтримали товариство поляків і спілка службовців державних і громадських установ ⁴⁴. Інструктор УІР заявив, що до блоку "входили кандидати з чорносотенним минулим" ⁴⁵. Звичайно, ні про яке чорносотенство мова в дійсності не йшла, просто список вийшов явно несоціалістичним. Він отримав 3345 голосів — 27 %, відносну більшість, приблизно стільки ж було в місті етнічних українців ⁴⁶. Великою мірою, як пояснювала місцева соціалістична преса, цей успіх треба віднести на рахунок І. Шрага: "Це ім'я настільки популярно в місті, що досить було чернігівському обивателю... повідомити, що в списку на першому місці І. Шраг, як цей обиватель охоче виявив готовність голосувати за національний блок" ⁴⁷.

В Ніжині місцева "Просвіта", рада якої була обрана на зборах всіх українців міста ⁴⁸, склала список з військовим товариством ім. П. Полуботка, який отримав 1063 голоси — 13 % ⁴⁹. В Лохвиці у списку "Просвіти" домінували українські есери, але складений він був не за партійною ознакою, а на ґрунті "українізації і демократизації" ⁵⁰. За нього проголосувало 2034 виборці — 58 % ⁵¹. В Лубнах у списку української робітничої громади домінували ліберали, але серед кандидатів зустрічаємо і прізвища членів УСДРП ⁵². Блок отримав 1776 голосів — 26,6 % ⁵³. Бундівський інструктор А. Жук свідчив: "Задовго до виборів їх результат був для нас зрозумілим: так як було достеменно відомо, що міщанство піде за списком "Української Робітничої Громади", яка з перших днів передвиборчої боротьби зайняла яскраво шовіністичну позицію" ⁵⁴. Залишимо на совісті свідка "шовінізм", для нас же це визнання того, наскільки глибоко пустив коріння український рух в Лубнах. В Умані був створений список української соціалістично-демок-

ратичної громади. За повідомленням інструктора УЦР, "українські партії з другими не входили в блок позаяк неукраїнські соціалісти вороже ставляться до українського руху. Український список містить в собі представників соціалістичних і демократичних партій"⁵⁵. За нього проголосували 2464 виборці — 17,7 %⁵⁶.

Взагалі, для повітових містечок, особливо на Полтавщині, Київщині, півдні Чернігівщини, Волині, характерна наявність надпартійних українських списків. Так, можна навести блок українських соціалістів і трудівників в Золотоноші — 1842 голоси — 39 %⁵⁷, український безпартійний список у Миргороді — 3397 — 68 %⁵⁸, український народно-демократичний (на чолі з колоритною постаттю Г. Хрустальова-Носаря) в Переяславі — 3383 — 61 %⁵⁹, української громади в Кролевіці — 276 — 6,8 %⁶⁰, безпартійний український блок у Сквирі — 14 місць у думі — 35 %⁶¹, список української ради в Ізяславі — 1312 голосів — 38 %⁶², виборців-українців у Новограді-Волинському — 1264 — 22 %⁶³, української громади в Керчі — 3 місця — 4,4 %⁶⁴ тощо. Крім того, в деяких містах діяли списки такого типу: громадян української групи в Звенигородці — 1607 голосів — 43 %⁶⁵, трудовиків-українців — мешканців окраїн в Глухові — 1621 — 33,5 %⁶⁶, українців окраїн міста в Прилуках — 1446 — 9,1 %⁶⁷ і подібних, для яких національний прапор був, здебільшого, засобом підвищення своєї популярності. Проте це явище було знаменним.

Досить часто, хоч і не завжди, перемога списків, що склалися під національними гаслами і об'єднували прихильників різних напрямків в українському русі, були просто приголомшуючою. Але ж мова йшла, переважно, про повітові міста, які мало чим відрізнялися від великих сіл, тому природно, що українська стихія виявила тут себе з найбільшою силою. Процес партидиференціації в них не зайшов так далеко, щоб розколоти український рух. 34 подібних надпартійних чи безпартійних українських списки було утворено по 105 досліджених містах України, вони отримали 37002 голоси — 3,05 %.

В більших містах політична боротьба на виборах точилася переважно між партійними списками. Українські соціалісти, відмовившись в абсолютній більшості значних міст України від створення національного блоку, мали альтернативу: виступати самостійно або у блоці з близькими за ідеологією російськими партіями. В Києві 13 червня між УСДРП і УПСР була досягнута попередня домовленість про спільний виступ на виборах, але остаточно питання не було вирішене до 30 червня⁶⁸. Водночас 16 червня збори УСДРП розглядали можливість блоку з російськими партіями⁶⁹, однак саме в середині червня, як відомо, російська соціалістична преса розгорнула шалену антиукраїнську кампанію з приводу проголошення І Універсалу, нічим не поступаючись в цьому питанні "Киевлянину". За таких обставин угода з російськими партіями стала неможливою. В Києві був створений український соціалістичний блок у складі УСДРП і УПСР при домінуванні першої. Список очолив В. Винниченко, до його складу входили С. Драгоманов, Д. Антонович, Л. Чикаленко, О. Овдієнко та інші відомі діячі⁷⁰. Він отримав 35603 голоси — 20,3 %⁷¹.

На нашу думку, серйозно не стояло питання про блок з російськими партіями і у одеських українських еседеків. Їх представники скаржилися на заборону з боку місцевої ради робітничих і солдатських депутатів збирати кошти до національного фонду, на відмову з боку одеської ради дати гроші делегатам на І Всеукраїнський робітничий з'їзд, на недопущення міліцією українських агітаторів, треба думати, не без впливу ради⁷² і таке інше. 14 червня збори УСДРП постановили не здавати кошти на передвиборчу кампанію російських есерів і еседеків, що їх мала зібрати адміністрація заводів⁷³. Тим самим питання про можливість

об'єднання з російськими соціалістами було фактично вирішено негативно. В Одесі УСДРП і УПСР утворили український соціалістичний блок на чолі з М. Гордієвським. У списку фігурували прізвища В. Чехівського, В. Голубовича⁷⁴. Блок програв вибори — 7764 голоси — 3,8 %⁷⁵.

В інших містах (мабуть, в переважній більшості) рішення про самостійний виступ не було для українських соціалістів очевидним з початку кампанії. В Катеринославі 14 травня збори УСДРП висловилися за блок з усіма соціалістичними організаціями на умовах рівності⁷⁶. Однак незгода між російськими соціалістами змусила українських еседеків прийняти рішення про вступ у блок з тими соціалістичними організаціями, “з якими це об'єднання для нашої партії буде корисним з усіх боків”⁷⁷. На практиці велися переговори з більшовиками і меншовиками. Перші навіть принципово не заперечували проти можливості блоку, однак за умови, що УСДРП не входить до УЦР та не збирається об'єднуватися на міських виборах з есерами⁷⁸. Отже, фактично угода з РСДРП(б) була неможливою. Переговори з меншовиками просунулися значно далі, і 4 червня комітет УСДРП намітив 26 кандидатів до еседеківського блоку⁷⁹. Однак в наступні дні всю російську громадськість захлюснула антиукраїнська істерія з приводу проголошення І Універсалу. Вирази з боку російських соціалістів типу “дрібно-міщанська шовіністична каламуть” були не найміцнішими⁸⁰. За таких обставин УСДРП фактично зірвала блок з меншовиками, висунувши заздалегідь неприйнятну для меншовиків умову: надати перше місце українському еседеку або бундівцю⁸¹. Таким чином, в результаті всіх передвиборчих маневрів постав самостійний список на чолі з Г. Воробйовим (до речі, по списку балотувався І. Мазепа)⁸². На жаль, невідомо, з яких причин в Катеринославі УПСР виступила окремо (список очолив професор гірничого інституту М. Федорів), а не блокувалася з УСДРП. Можемо лише припустити, що через брак часу, втраченого на переговори з ПСР. За результатами виборів список УСДРП отримав 3381 голос — 4,6 %, УПСР — 756 — 1 %⁸³. І. Мазепа розцінив цей показник як несподіваний успіх⁸⁴.

Схожа ситуація мала місце в Харкові. В середині травня на передвиборчих зборах соціал-демократичних комітетів міста представник УСДРП заявив, що його партія не має ніяких підстав для висунення окремого списку на міських виборах, якщо інші еседеки визнають необхідність українізації Харкова. В наступні дні така позиція зберігалася⁸⁵. Однак пояснити російським інтернаціоналістам, що Харків — то частина України, виявилось марною справою. Наприкінці травня вже сам виступ українського еседека І. Петренка рідною мовою, не кажучи вже про вимоги, викликав обурення посланців еседеківських комітетів міста. У відповідь філія УСДРП заявила, що піде на вибори самостійно⁸⁶. Список очолив М. Лобода, за нього проголосувало 1437 виборців — 1,8 %⁸⁷. Ймовірно, що за умови утворення українського соціалістичного блоку результат міг бути іншим, тим більше, що передумови для такого об'єднання існували: в середині квітня УСДРП і УПСР вирішили проводити спільні акції, обмінятися представниками при міськкоммах⁸⁸. Але блок не відбувся. Причина — як в тривалих спробах УСДРП увійти до еседеківського блоку, так і в тісному зв'язку між українськими і російськими есерами в Харкові. Обидві філії вважалися лівими серед своїх партій, що їх зближувало. Крім того, російські есери ще в середині березня, на вимогу українських есерів, визнали, що партійна робота на українській території повинна мати український характер⁸⁹. Місцевий інструктор УЦР пояснив рішення УПСР вступити в блок з Партією соціалістів-революціонерів браком відчуття сили⁹⁰. Мабуть, що всі наведені обставини і зумовили вибір українських есерів.

У Конотопі УСДРП свою передвиборчу кампанію почала з рішення вступити в блок з російськими і єврейськими соціалістами, висунувши при цьому досить скромні вимоги: 4 з 42 місць у спільному списку на умовах технічної угоди. Як з'ясувалося, для росіян і це здалося забагато і вони призначили українцям 2 місця⁹¹. Важко сказати, як би, незважаючи на обурення, повели себе українські есеки, якщо б місцеві російські есеки не були розколоті на більшовиків і меншовиків: перші хотіли спектися есерів, другі — більшовиків. Причому і ті, і ті хотіли бачити у блоці УСДРП, а остання погоджувалася лише на спільний есеківський список. У результаті угоду було зірвано, і УСДРП постала перед необхідністю утворити власний список⁹². Такий крок українських есеків викликав неабияке роздратування серед російських соціалістів, які розгорнули в пресі гучну антиукраїнську кампанію⁹³. Але не допомогло навіть звинувачення УСДРП у буржуазності. Список УСДРП отримав 4583 голоси — 40 %, більше, ніж РСДРП(б), РСДРП, Бунд, ПСР, разом узяті⁹⁴. “Яке щастя, що наші конотопські товариші не з'єдналися з цим блазеньським шовіністичним кодом”, — підсумувала результати виборів “Робітнича газета”⁹⁵.

В Черкасах українські соціалісти браку власних сил не відчували і на переговорах з російськими і єврейськими соціалістами запропонували надати українцям 60 % місць у спільному списку, 30 % — євреям і 10 % — росіянам, що для останніх виявилось неприйнятним⁹⁶. Таким чином утворився український соціалістичний блок у Черкасах, який завоював 6069 голосів — 34,5 %⁹⁷.

Серед інших результатів відмітимо такі: Олександрівськ — 1998 голосів — 11 %, Кременчук — 2698 — 14,25 %, Вінниця — 1966 — 13 %, Кривий Ріг — 1400 — 17,3 % голосів за український соціалістичний блок⁹⁸.

Всього з 105 досліджених міст у 21 діяло 22 самостійних списки українських соціалістів. Вони дістали 74339 голосів — 6,1 % (з них УСДРП — 9819 — 0,81 %, УПСР — 2698 — 0,22 %, український соціалістичний блок — 61934 — 5,1 %).

Не менш поширеною стала практика вступу українських соціалістів до спільного з відповідними російськими і єврейськими партіями блоку. Мотивами для такого рішення були: бажання уникнути конфронтації з іншими соціалістичними партіями та зберегти, як тоді вважали, класову солідарність; невпевненість у спроможності самостійно провести кампанію.

Д. Дорошенко свого часу вважав, що лише в цьому випадку українці могли розраховувати на значне число мандатів⁹⁹. Насправді все було складніше: принаймні в деяких містах (здебільшого на Полтавщині) українські соціалісти не потребували підтримки з боку російських для досягнення успіху. Про це свідчить розподіл місць в спільних списках. У Полтаві з 68 кандидатів соціалістичного блоку 24 належали до УСДРП, 18 — до УПСР, з них було обрано до думи 13, що становило 19,1 %. Очоловав список український еседек М. Криворотченко¹⁰⁰. В Ромнах українські соціалісти з 45 місць у спільному списку мали 27, на них припадає 34 % від загальної кількості голосів¹⁰¹. В Прилуках з 10 гласних, обраних від соціалістичного блоку, три названі українськими еседеками, один — українським есером. Вони посіли 9,1 % місць у думі¹⁰². В Лубнах кандидатам УПСР належала принаймні чверть місць у соціалістичному блоці, і вони мали змогу провести 3 гласних — 9 %¹⁰³. У Василькові, що на Київщині, 5 з 12 гласних соціалістичного блоку представляли українські партії, вони посіли 16 % місць у думі¹⁰⁴. Саме під час виборів бундівський інструктор А. Жук таким чином охарактеризував ситуацію на Полтавщині і, частково, на Чернігівщині: “Російська партія мало розвинута і працюють в ній здебільшого євреї. Місцеві робітники або зовсім неорганізовані, або організовані українською

с.-д. Російська партія користується впливом серед залізничників. З ростом української партії спостерігається перехід до українців..."¹⁰⁵

В більшості інших губерній українські соціалісти такої помітної ролі в містах не відігравали і, можливо, зауваження Д. Дорошенка мало певний сенс. Скажімо, в Бердичеві УСДРП провела по списку соціалістичного блоку 3 гласних, а УПСР — 2, що становило 5,7 % місць, тоді як під час перепису українцями назвалися лише 4,7 % мешканців міста¹⁰⁶. В Бахмуті, що на Катеринославщині, УСДРП і УПСР, завдячуючи блоку з відповідними російськими партіями, провели разом 4 гласних — 10 % місць¹⁰⁷. У Херсоні українським соціалістам вдалося досягти досить широкого представництва в соціалістичному блоці і офіційно провести в думу 8 гласних — 8 %, а неофіційно 17—16,8 %¹⁰⁸. Але, скажімо, в Харкові, де есерівський блок сприймався багатьма мешканцями міста як український список, 6 місць (5 %) українських есерів в думі — то не межа¹⁰⁹. В Миколаєві згода УСДРП виступити в блоці з РСДРП, причому не на принципових засадах визнання українських вимог, призвела до того, що українські еседеки взагалі залишилися без представництва в думі. Лише українські есери провели двох гласних за списком ПСР¹¹⁰. В будь-якому випадку (сприяла участь українських соціалістів у блоках з російськими і єврейськими партіями розширенню представництва в думах чи ні) безперечним є те, що названа тактика обмежувала можливості українських партій для популяризації своєї позиції на виборах, отже, певною мірою стримувала їх розвиток. Всього з 105 міст по 18 відомі результати виступу українських соціалістів у блоках з російськими: на українські партії припадає 23891 голос — 1,96 % від загальної кількості, що значно менше отриманого за самостійними списками. Наведені дані неповні, можлива їх корекція в бік збільшення, але навряд чи істотна. В цілому по Україні за українських соціалістів проголосувало 98330 виборців — 8,1 %. Більшість з цих голосів — 63 % — належить спискам українського соціалістичного блоку. Отже, саме утворення останнього, в принципі, було найліпшою передумовою для успіху на виборах.

Українські ліберали, опинившись в багатьох містах перед необхідністю виставити самостійний список, намагалися зробити все можливе, аби утворити якнайширшу українську несоціалістичну коаліцію. Ліберали Катеринослава вважали: "На УРДП накинута роль того осередку, що мусив згуртувати і повести за собою всю людність нашого міста, яка не стоїть в організаційному зв'язку з соціалістами і не відчуває їхнього впливу"¹¹¹. До списку, створеного УРДП під назвою "український трудовий блок", увійшли: громади військових, поштовиків, службовців, залізничників, група автономістів-федералістів, учительське товариство та деякі інші. Очолив підготовчу роботу відомий український мовознавець О. Синявський¹¹². За результатами виборів список лібералів отримав 1950 голосів — 2,6 %¹¹³.

У Харкові за ініціативою української губернської ради був створений "український демократичний блок" на чолі з Г. Сердюком (до речі, за списком балотувалися Гн. Хоткевич, Д. Багалій)¹¹⁴. Як свідчила тогочасна преса, при формуванні блоку "партійність не наводилась, вимагався лише демократизм"¹¹⁵. Список був активно підтриманий філією українського студентського союзу, однак для успіху цього виявилось замало. За блок проголосувало 1042 виборці — 1,3 %¹¹⁶.

У Полтаві філія УРДП, на чолі з В. Андрієвським, утворила український міжпартійний блок, до якого увійшла спілка поштовиків та міщани окраїн. Останні відіграли значну роль у відносному успіху блоку — 2850 голосів — 12 %¹¹⁷.

В Одесі за списком УПСФ балотувалися непартійні прихильники української ідеї (очоловав С. Шелухін, серед кандидатів був І. Липа)¹¹⁸, але це не врятувало від провалу — 251 голос — 0,12 %¹¹⁹.

У Херсоні список лібералів (очоловав старий міський голова, на той час голова губернської земської управи Є. І. Яковенко¹²⁰) йшов лише як український. В результаті — 220 голосів — 0,82 %¹²¹.

У Конотопі список лібералів під назвою “товариство українських республіканців-федералістів” отримав 112 голосів — 1 %¹²², у Вінниці український демократичний блок дістав 328 голосів — 2,1 %¹²³. Про сучасний партійний список можемо казати хіба що в Києві — 1069 голосів — 0,65 %, Кременчуці — 521—2,8 %, Єлісаветграді — 514—2,2 %¹²⁴. В жодному місті (можливо, крім Василькова, де діяв список “демократичної партії українсько-руських виборців”, 9 з 11 гласних якого вважали себе прихильниками української ідеї)¹²⁵ українські ліберали офіційно в блок з російськими не вступали. Успіхи їх були, як правило, незначні. Українські ліберали не знайшли свого виборця (а чи він був?). Всього вони з 105 міст окремі списки мали в 11 і отримали 12311 голосів — 1,01 %, що можна назвати провалом. Правда, значна кількість лібералів пройшла за позапартійними українськими списками.

З огляду на наведені результати виникає запитання про доцільність утворення на міських виборах національного блоку. Врешті-решт його ініціатори, ліберали, за самостійними списками отримували, як правило, мізерну кількість голосів. Отже, можна припустити, що українські соціалісти забирали ті голоси, на які міг би розраховувати національний блок. Проблема, як нам видається, дещо в іншому.

По-перше, існували міста, де українські партії на той час були неспроможні висунути власні списки, це вимагало утворення національного блоку.

По-друге, українські соціалісти — здебільшого молодше покоління національно-визвольного руху, ліберали — старше. Серед молоді просто фізично не могло бути стільки досвідчених кадрів, як серед людей більш зрілого віку. Отже, виходило, що українські фракції часто формувалися з людей, які й гадки не мали, що таке муніципальна робота. В той же час цвіт української інтелігенції: С. Єфремов (передав мандат І. Чопівському), Л. Старицька-Черняхівська, Ф. Матушевський, А. Ніковський, Ф. Штейнгель, С. Шелухін, І. Липа, Гн. Хоткевич та багато інших залишалися поза думами. Цей наслідок до позитиву віднести не можна.

По-третє. Безумовно, процес партидиференціації серед українського руху був цілком природним і міські вибори його прискорювали. Також не виглядає дивним бажання філій УСДРП і УПСР вступити в блок з відповідними російськими партіями — адже соціалізм на той час був модною течією і звинувачення у розкольніцтві могло зашкодити українським партіям. Але незрозумілим лишається той запал, з яким в багатьох випадках українські соціалісти накинулись під час виборів на українських лібералів. Чи не найбільше завзяття в цьому напрямі виявила філія УПСР в Харкові. Напередодні виборів вони підписали спільну з ПСР і Об'єднаною єврейською соціалістичною робітничою партією заяву, в якій, між іншим, зазначалося: “Напередусім у нас стоїть визвольно-економічна боротьба. Нам не треба такої України, де будуть класи пануючих і пригноблених, тому ми не йдемо вкупі з українськими напівбуржуазними блоками...”¹²⁶ По місту розповсюджувалися листівки з попередженнями на адресу ліберального списку: “Там буржуї, вони не дадуть землі і волі”¹²⁷. Український есер О. Соколовський пояснював, що в тому списку “націоналістично настроєні опортуністи”¹²⁸ (напевно, Гн. Хоткевич, Д. Багалій). Взагалі, складається враження, що саме проти лібералів спрямували головні свої зусилля в Харкові українські есери.

В Катеринославі саме в розпал виборчої кампанії вибухнув скандал між українськими соціалістами і лібералами. Губернська українська рада надала кошти на кампанію лібералів. Філії УСДРП і УПСР вважали таку вибірковість неприпустимою і заявили, що в разі нескасування названо-

го асигнування “робота в раді неможлива, а її місце мусить зайняти боротьба між фракціями”¹²⁹. Водночас соціалісти звинуватили лібералів у тому, що останні в своїй агітації постійно затушовують різницю в політичних поглядах і класовій приналежності всередині українського руху. Хочемо наголосити, що подібні сутички відбувалися в місті, де взагалі відносини між українськими партіями характеризувалися, в цілому, коректністю і взаємоповагою.

М. Грушевський змалював дещо ідилічну картину виборів в Києві, коли головна боротьба точилась насамперед між соціалістичними списками (російським і українським) і чорносотенним (В. Шульгина). А “українські с.-ф. йшли окремо, так само як їх прототип і ідеал російсько-українські кадети”¹³⁰. В той же час І. Чопівський скаржився, що в Києві під час виборчої кампанії “українська поміркована інтелігенція... була залишена сама по собі українськими соціалістами на поталу російським демагогам, серед яких перед вели меншовики”¹³¹. Насправді українські соціалісти не залишили поза увагою лібералів, але то була досить специфічна увага. Центральний орган УСДРП відніс список УПСФ разом з російським і єврейським соціалістичними блоками та більшовиками до таких, яких “треба стерегтися”, бо вони “можуть спокусити несвідомих”¹³². До речі, ліберали зайняли принципово іншу позицію: через міську українську раду вони закликали голосувати за один з двох, але обов’язково за український список¹³³.

У Полтаві, за свідченням В. Андрієвського, “тоді трудно було комусь з несоціалістів виступати на прилюдних зборах, бо опоненти з соціалістичного табору просто не давали говорити”¹³⁴. Взагалі, наклеп на список українських лібералів з приводу його кандидатів, зрив передвиборчих заходів, поширення чуток, що нібито список УРДП вже “заповнений” в день виборів — це цілком “нормальні” засоби передвиборчої боротьби з боку соціалістів, в тому числі і українських, проти списку українських лібералів.

В Лубнах соціалістичний блок, до якого входила і УПСР, так висловився про список, складений переважно лібералами: “Соціалісти, незалежні від соціалізму, які під прикриттям синьо-жовтого прапора намагаються із-за рога, тишком задушити народну ідею соціальної правди”¹³⁵. Мабуть, таку позицію поділяли член міськкому УПСР Слинько та член міськкому УСДРП Кокошко, які на передвиборчому мітинзі відзначили “всю хитливість позиції трудового блоку, не то соціалістичного, не то працюючого з пп. Шеметами”¹³⁶. Якщо згадати, що до атакowanego списку входило декілька українських есдеків, така кампанія виглядає абсурдною.

Отже, виходить, що українські соціалісти під час муніципальної кампанії в багатьох містах не знайшли кращого шляху ствердити свою соціалістичність, як слідом за російськими партіями почепити тавро “буржуазності” на українських лібералів. Мабуть, не варто казати, як внутрішні конфлікти в українському таборі повинні були відбитися на підсумках кампанії.

В результаті за всі різноманітні українські списки (з врахуванням представництва у блоках з російськими і єврейськими партіями) по 105 досліджених містах України проголосувало 147616 виборців — 12,15 %. Відсоток далеко не переможний, але істотний.

Як можна зрозуміти, в різних регіонах України вплив українських партій був не однаковим. Більш виразно це видно з таблиці № 1.

Свого часу І. Лисяк-Рудницький наголошував на необхідності “відрізати основні українські землі, де національний рух устиг запустити коріння в дореволюційну добу, від тих, що залишалися пасивними в національному процесі”¹³⁷. На його думку, був центр українського руху

(Київщина, Полтавщина, Чернігівщина) та інші регіони: Правобережжя, Слобожанщина, Південь. І хоч запропонована ним схема стосувалася інших питань, ніж ті, що розглядаються, але, спроектована на результати міських виборів, вона знаходить підтвердження. Дійсно, Полтавщина, Київщина, частково Чернігівщина (за рахунок півдня і губерньського центру), як видно з таблиці, створюють більш-менш однорідний регіон, де українська ідея охопила досить широкі верстви міського населення. На Полтавщині взагалі можемо казати про перемогу українських списків. Лише три названі губернії надали 66,83 % всіх голосів, отриманих за українські списки. В той же час Херсонщина і, особливо, Таврія, знаходяться на іншому полюсі — українські списки тут зібрали незначну кількість голосів. Перехідне становище на Житомирщині і Поділлі, що за своїми показниками ближче до центрального регіону України, та Катеринославщині і Слобожанщині, які за станом справ наближаються до Херсонщини і Таврії. Звичайно, в кожному конкретному місті багато що залежало від наявності чи відсутності авторитетного лідера, передвиборчої тактики і таке інше. Але загальної картини це не змінювало. Наведені відмінності пов'язані насамперед з тим, на нашу думку, що саме в центрі український національно-визвольний рух послідовно пройшов всі три етапи свого розвитку (за М. Грохом).

Отже, українська ідея встигла значною мірою вкоренитися в свідомість народу. В інших регіонах такого сталого розвитку не спостерігалось. Яскраве цьому підтвердження — велика кількість позапартійних українських списків в центральному регіоні і на Правобережжі, які для інших регіонів були рідкісним явищем. Для розвитку українських партій в містах мав існувати певний ґрунт. Тобто, як би не прискорювався історичний час в революційний період, перестрибнути через закономірності розвитку українські партії під час муніципальної кампанії були не спроможними.

Істотно відрізняються результати українських списків і в залежності від розмірів міст. В таблиці № 2 в першій графі наведені дані по 6 найбільших містах України (Київ, Катеринослав, Харків, Одеса, Миколаїв, Севастополь), в другій — 23 середніх, в третій — 76 малих міст України.

Простежується тенденція: в найбільших містах українські списки одержували найменше голосів і навпаки. Єдиним великим містом, де вони досягли непоганих результатів, виявився Київ. Без врахування останнього українські партії мали в великих містах лише 5,16 % голосів. Проте в них проживало 53 % виборців. Отже, успіх чи неуспіх тут визначав подальший перебіг подій. Можемо сказати, що програш у цих містах дав багато в чому фатальні наслідки для української революції. Абсолютна більшість голосів, 89 %, отриманих українськими списками у великих містах, припадає на соціалістів, присутність УПСФ майже не відчутна. В середніх містах загальна ситуація, як правило, була значно сприятливішою для українських списків. Не в одному місті вони змогли скласти конкуренцію російським і навіть в окремих випадках отримували відносну більшість. Перевага українських соціалістів вже не така відчутна: їм належало 63 % голосів, тоді як позапартійним — 18,4 %, ліберальним — 18,6 %. Взагалі, майже дві третини голосів, отриманих українськими лібералами на міських виборах, припадає саме на середні міста. Найбільший успіх українські списки мали в найменших містах, в окремих випадках мова йшла навіть про абсолютну перемогу. Розстановка сил в українському таборі тут виглядає інакше, ніж в середніх і великих містах: майже 60,75 % голосів, отриманих українськими списками, належить позапартійним формуванням, тоді як решта — українським соціалістам, які до того ж лівову частку своїх голосів дістали в блоках з російськими партіями. В той же час, в цілому, відсоток голосів, відданих за українські партії в малих містах, перемогою назвати

Таблиця 1

Партія	УПСР	%	УСДРП	%	Укр. соц. блок	%	УПСФ	%	Інші укр. списки	%	Голосу-вало	Укр. соц. у блоках	%	Разом	%
Губернії															
Полтавська	1237	1,26			3368	3,44	3372	3,44	14745	15,06	97881	9074	9,27	31795	32,48
Київська			418	0,02	41672	16,04	1168	0,45	8864	3,41	259851	2325	0,89	54427	20,94
Чернігівська	693	0,75	4583	4,95	131	0,14	3467	3,74	3555	3,84	92593			12428	13,42
Подільська					3742	8,24	328	0,72	1346	2,96	45380	1124	2,48	6537	14,40
Волинська					200	0,38			4923	9,26	53145	574	1,08	5697	10,72
Катеринославська	756	0,58	3381	2,59	3398	2,60	1950	1,49	128	0,10	130713	767	0,59	10152	7,77
Харківська			1437	1,16			1042	0,84	112	0,11	124017	4979	4,01	7570	6,10
Херсонська					9423	2,85	985	0,30	920	0,28	330760	5021	1,52	16349	4,94
Таврійська									2412	3,00	80253			2412	3,00
Разом	2686	0,22	9819	0,81	61934	5,10	12311	1,01	3700	3,05	1214593	23864	1,96	147616	12,15

Таблиця 2

Чисельність виборців	УПСР	%	УСДРП	%	Укр. соц. блок	%	УПСФ	%	Інші укр. списки	%	Голосу-вало	Укр. соц. у блоках	%	Разом	%
50000 і більше	756	0,12	4818	0,75	43367	6,77	4411	0,69	2197	0,34	640550	5199	0,81	60748	9,48
Від 15000 до 50000			4583	1,36	15820	4,68	7900	2,34	7809	2,31	337908	6320	1,87	42432	12,56
Менше 15000	1930	0,82	418	0,18	2747	1,16			26996	11,40	236133	12345	5,23	44436	18,52
Разом	2686	0,22	9819	0,81	61934	5,10	12311	1,01	37002	3,05	1214593	23864	1,96	147616	12,15

важко. На відміну від великих і середніх міст, це пояснюється не стільки загальним успіхом російських партій, скільки загальмованістю політичного процесу в такого роду населених пунктах. Тут дуже велику кількість голосів отримували абсолютно аморфні списки, в багатьох містах взагалі не існувало жодного з них з партійними ознаками.

Підсумовуючи все сказане, можемо стверджувати, що результати виборів демонструють трагічну невідповідність впливу українського руху в містах потребам української революції. Українські партії програли вибори у переважній більшості міст України, причому найбільш відчутним цей програш був у великих містах і промислових регіонах. Окрім суто об'єктивних причин, пов'язаних з русифікованим характером міст України, багато в чому програш зумовлений слабкою розробкою муніципальної тактики українськими партіями. В ході кампанії з'ясувалося, що в більшості значних міст українські соціалісти вважали кориснішою для себе спілку з російськими соціалістами, ніж з українськими лібералами. На останніх був начеплений ярлик "буржуазності", що, в принципі, негативно вплинуло на підсумки муніципальної кампанії для українського руху і особливо для лібералів. Лише відверто українофобська позиція росіян приводила до утворення самостійних списків УСДРП і УПСР. Блок останніх виявився найбільш вдалим з точки зору успіху на виборах.

Однак загальний результат підтримки українських списків не можна розцінювати однозначно. Врешті-решт в цілому ряді міст вони мали значний успіх. Бачимо цілий регіон з великим впливом українського руху в містах. Якщо згадати, що українці у містах України здебільшого становили етнічну меншість, що це була фактично перша спроба відкритого виступу на виборах для українського руху, то 12,15 % голосів — безперечний успіх. Вибори довели, що український рух став таким фактором у політиці, з яким необхідно було рахуватися навіть в русифікованих містах.

¹ Державний архів Російської федерації (далі — ДАРФ), ф. 1788, оп. 1, спр. 362, арк. 62.

² Див.: Курас І. Ф. Большевики України на виборах до органів місцевого самоврядування у 1917 році // Комуністична партія в боротьбі за здійснення ленінського плану соціалістичної революції на Україні. — К., 1967. — С. 26—33; Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України у 1917 році. — Кандидатська дисертація. — К., 1971. — 228 с.; Крижанівський В. П. Большевицькі організації України в боротьбі за здійснення ленінського курсу на революційну мобілізацію мас під час муніципальної кампанії 1917 року. — Кандидатська дисертація. — К., 1974. — 233 с.

³ Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. — К., 1974. — С. 90.

⁴ Українська Центральна рада: документи і матеріали в двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 81.

⁵ Там же.

⁶ Робітнича газета. — 1917. — 7 квітня.

⁷ Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодні. — К., 1995. — С. 237.

⁸ Робітнича газета. — 1917. — 21, 30 вересня.

⁹ Там же. — 22 червня.

¹⁰ Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції. — Відень, 1921. — Т. 1. — С. 36, 37; Боротьба. — 1917. — 3 липня.

¹¹ 1917 год на Киевщине: хроника событий. — К., 1928. — С. 111; Боротьба. — 1917. — 3 липня.

¹² Боротьба. — 1917. — 3 липня.

¹³ Селянська спілка (Полтава). — 1917. — 18 серпня.

¹⁴ Ковалевський М. При джерелах. — Інсбрук, 1960. — С. 256.

¹⁵ Нова рада. — 1917. — 27 червня.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. — 29 квітня.

¹⁹ Там же. — 2 травня.

²⁰ Там же. — 11 травня.

²¹ Нова рада. — 1917. — 9 квітня; Робітнича газета. — 1917. — 6 квітня.

²² Українське слово (Одеса). — 1917. — Червень. — № 7.

- ²³ Вістник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 15 квітня; Андрієвський В. Н. З минулого (про події 1917—1922 років на Полтавщині). — Нью-Йорк, 1963. — Т. 1. — С. 76.
- ²⁴ Вістник товариства “Українська хата” (Херсон). — 1917. — 15 липня.
- ²⁵ Робітнича газета. — 1917. — 6 липня.
- ²⁶ Черниговская земская газета. — 1917. — 19 мая.
- ²⁷ Робітнича газета. — 1917. — 22 липня.
- ²⁸ Там же. — 2 червня.
- ²⁹ Одесские новости. — 1917. — 26 июля.
- ³⁰ Вістник товариства “Українська хата” (Херсон). — 1917. — 15 липня.
- ³¹ Андрієвський В. Н. Назв. праця. — С. 76.
- ³² Нова рада. — 1917. — 27 червня.
- ³³ Социал-Демократ (Харків). — 1917. — 22 марта.
- ³⁴ Робітнича газета. — 1917. — 3 травня.
- ³⁵ Народна воля (Київ). — 1917. — 16 липня.
- ³⁶ Наша спілка (Ромни). — 1917. — 11 червня.
- ³⁷ Голос избирателя (Лубни). — 1917. — Июнь. — № 1; Известия (Лубни). — 1917. — 22 июня.
- ³⁸ Робітнича газета. — 1917. — 22 липня.
- ³⁹ Одесские новости. — 1917. — 19 июля; ДАРФ, ф. 1789, оп. 1, спр. 20, арк. 19.
- ⁴⁰ Трудовая Вольнь (Житомир). — 1917. — 9 августа.
- ⁴¹ Там же. — 2 августа.
- ⁴² Черниговская земская газета. — 1917. — 19 мая.
- ⁴³ Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 — июль 1918 г.). — К., 1990. — С. 54.
- ⁴⁴ Черниговская земская газета. — 1917. — 15 августа.
- ⁴⁵ Цит.: Герещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. — К., 1974. — С. 61.
- У зв'язку з політичним обличчям названий список віднесений в підсумковій таблиці до УПСФ.
- ⁴⁶ Черниговская земская газета. — 1917. — 15 августа; Статистика Украины: сборник 18. — Харків, 1920. — С. 5.
- ⁴⁷ Голос труда (Чернігів). — 1917. — 13 августа.
- ⁴⁸ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 1447, оп. 1, спр. 10, арк. 16.
- ⁴⁹ Известия Нежинского общественного комитета. — 1917. — 3 июля.
- ⁵⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 36; Вістник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 30 липня.
- ⁵¹ Полтавский день. — 1917. — 28 июля.
- ⁵² ЦДАВО України, ф. 2117, оп. 1, спр. 3, арк. 379; Робітнича газета. — 1917. — 30 вересня.
- ⁵³ Вістник Лубенського громадського комітету. — 1917. — 8 серпня.
- ⁵⁴ Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії (далі — РЦЗВДНІ), ф. 271, оп. 2, спр. 141.
- ⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 46, арк. 15.
- ⁵⁶ ДАКО, ф. 1716, оп. 1, спр. 117, арк. 19.
- ⁵⁷ Голос труда (Золотоноша). — 1917. — 9 серпня.
- ⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 14, 15.
- ⁵⁹ Переяславская газета. — 1917. — 11 августа.
- ⁶⁰ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО), ф. 145, оп. 3, спр. 2841, арк. 11, 18.
- ⁶¹ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 46, арк. 14.
- ⁶² Там же, спр. 48, арк. 197.
- ⁶³ Там же, арк. 147.
- ⁶⁴ ДАРФ, ф. 1791, оп. 6, спр. 416, арк. 50.
- ⁶⁵ ДАКО, ф. 9, оп. 33, спр. 16, арк. 18, 19.
- ⁶⁶ Известия Черниговского губисполкома. — 1917. — 19 августа.
- ⁶⁷ Прилуцкая жизнь. — 1917. — 7 августа.
- ⁶⁸ 1917 год на Киевщине: хроника событий. — К., 1928. — С. 119; Робітнича газета. — 1917. — 10 липня.
- ⁶⁹ Робітнича газета. — 1917. — 16 червня.
- ⁷⁰ Там же. — 26 липня.
- ⁷¹ Киевлянин. — 1917. — 27 июля.
- ⁷² Робітнича газета. — 1917. — 12 червня, 29 липня.
- ⁷³ Там же. — 21 червня.
- ⁷⁴ Український виборець (Одеса). — 1917. — 6 серпня.
- ⁷⁵ Земля и воля (Одеса). — 1917. — 10 серпня.
- ⁷⁶ Вістник товариства “Просвіта” (Катеринослав). — 1917. — 4 червня.
- ⁷⁷ Робітнича газета. — 1917. — 6 червня.
- ⁷⁸ Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 — июль 1918 г.). — К., 1990. — С. 134.
- ⁷⁹ Вістник товариства “Просвіта” (Катеринослав). — 1917. — 18 червня.
- ⁸⁰ Борьба (Катеринослав). — 1917. — 23 июня.
- ⁸¹ Робітнича газета. — 1917. — 23 червня.

- 82 Вістник товариства "Просвіта" (Катеринослав). — 1917. — 20 серпня.
 83 Там же.
 84 М а з с п а І. Україна в огні і бурі революції (1917—1921). — Прага, 1942. — Ч. 1. — С. 25.
 85 Робітнича газета. — 1917. — 17, 27 травня.
 86 Там же. — 1 червня.
 87 Известия губернского общественного комитета (Харків). — 1917. — 12 июля; Южный край (Харків). — 1917. — 12 июля.
 88 Робітнича газета. — 1917. — 21 квітня.
 89 Земля и воля (Харків). — 1917. — 25 березня, 25 грудня.
 90 ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 16, арк. 70 зв.
 91 Робітнича газета. — 1917. — 17 травня, 23 червня, 22 вересня.
 92 Там же. — 23 червня.
 93 Черниговская земская газета (Чернігів). — 1917. — 10 октября.
 94 ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2860, арк. 38.
 95 Робітнича газета. — 1917. — 22 вересня.
 96 РЦЗВДНІ, ф. 271, оп. 2, спр. 39, зошит Г, арк. 144.
 97 Т е р е щ е н к о Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України у 1917 році. — Кандидатська дисертація. — К., 1971. — С. 226.
 98 Там же. — С. 227, 228; ЦДАВО України, ф. 1327, оп. 1, спр. 2, арк. 13; Социал-Демократ (Харків). — 1917. — 14 сентября.
 99 Д о р о ш е н к о Д. І. Історія України 1917—1923. — Ужгород, 1932. — Т. 1; Доба Центральної Ради. — С. 143.
 100 Известия (Полтава). — 1917. — 22 июня; Полтавский день. — 1917. — 4 июля.
 101 Наша спілка (Ромни). — 1917. — 29 червня, 5 серпня.
 102 РЦЗВДНІ, ф. 271, оп. 2, спр. 41, арк. 262, 269; Прилуцкая жизнь. — 1917. — 7 августа.
 103 Известия (Лубни). — 1917. — 4 июля; Вістник Лубенського громадського комітету. — 1917. — 8 серпня.
 104 ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 46, арк. 11, 12.
 105 РЦЗВДНІ, ф. 272, оп. 2, спр. 52.
 106 ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 46, арк. 9.
 107 Б о р ь б а (Катеринослав). — 1917. — 3 августа; Социал-Демократ (Харків). — 1917. — 4 августа; Центральный державный архив громадських об'єднань України, ф. 41, оп. 1, спр. 60, арк. 126.
 108 Робітнича газета. — 1917. — 9 серпня; Вістник товариства "Українська хата" (Херсон). — 1917. — 29 серпня.
 109 Южный край (Харків). — 1917. — 2, 12, 25 июля; Земля и воля (Харків). — 1917. — 4 июля.
 110 Робітнича газета. — 1917. — 17, 30 серпня; Р я п п о Я. Б о р ь б а сил в Октябрьскую революцию в Николаеве // Летопись революции. — 1922. — № 1. — С. 91.
 111 Вістник товариства "Просвіта" (Катеринослав). — 1917. — 4 липня.
 112 Там же. — 25 червня.
 113 Там же. — 25 липня.
 114 Южный край (Харків). — 1917. — 12 июля.
 115 Там же. — 2 июля.
 116 Известия губернского общественного комитета (Харків). — 1917. — 12 июля.
 117 А н д р і е в с ь к и й В. Н. Назв. праця. — С. 77; Полтавский день. — 1917. — 4 июля.
 118 Український виборець (Одеса). — 1917. — 2 серпня.
 119 Земля и воля (Одеса). — 1917. — 10 августа.
 120 Вістник товариства "Українська хата" (Херсон). — 1917. — 29 червня, 30 липня.
 121 Робітнича газета. — 1917. — 9 серпня.
 122 ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2860, арк. 38.
 123 Подільська воля (Вінниця). — 1917. — 11 вересня; ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 64.
 124 Києвлянин. — 1917. — 27 июля; Полтавский день. — 1917. — 8 августа; Народная свобода (Харків). — 1917. — 6—8 августа.
 125 ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 46, арк. 11, 12.
 126 Земля и воля (Харків). — 1917. — 4 июля.
 127 Там же. — 21 июля.
 128 Труд и воля (Харків). — 1917. — 9 июля.
 129 Робітнича газета. — 1917. — 1 серпня.
 130 Г р у ш е в с ь к и й М. С. Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 116.
 131 Ф е щ е н к о - Ч о п і в с ь к и й І. Хроніка мого життя. — Житомир, 1992. — С. 34.
 132 Робітнича газета. — 1917. — 23 липня.
 133 Нова рада. — 1917. — 13 липня.
 134 А н д р і е в с ь к и й В. Н. Назв. праця. — С. 77.
 135 Голос избирателя (Лубни). — 1917. — Июнь. — № 1.
 136 Известия (Лубни). — 1917. — 5 июля.
 137 Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе в двох томах. — К., 1994. — Т. 1. — С. 153.